

פנים אל פנים עם מחשבת היהדות בימינו

והנה הנה

בוויכוח עם המדען הבריטי סיר יוליאן האקסלי • האם צוררדת ויוצרדת • פולחן האדם במקום מלכות ה' •

להוכיח ע"י ניסויים מוסכמים, וכן המסקנות הנובעות מכך, יש להתייחס אליהם במידה של ספקנות בריאה, ולקבלם, במקרה הטוב ביותר, על-תנאי.

ד.

סיר יוליאן האקסלי מעלה נקודה שלישית, בתפקידו כ"שומר דת", אשר מ"עיקרה אינה ראוייה לתגובה. הוא מגדיר את הדת כמפלגה — לא כאידיאה נשגבה ורעננת. דעה זו אינה ראוייה לתגובה מכיון שהסכין הפסיכולוגית היא סכין פפיוס וחותרת בשני הכיוונים, ואפשר להשתמש באיזמל הניתוח האישי כדי לגלות את סימני מחלת האספאקוז (בקשת מפלט) במנתח עצמו, ובכך, הדת אינה אלא "תשוקה של אדם למצוא מפלט מבידודו בדמות-האב האלוהית שיצר הוא עצמו". האין זו עובדה כי רבים הם בני הורים דתיים, אשר מרדו דווקא משום שקנה בלבם איבה כנגד אביו תיהם, והם חשו כי ההתכחשות לה' היא אמצעי להריסת סמכות האב? אם האקסלי משפיל עצמו בהאשמת אנשים מאמינים כי הם יוצרים לעצמם אל כדי להמלט מבידודו, נמדוד לו אף אנו כמידתו ונסביר את הפילוסופיה שלו כראציונליזציה של תשוקת נעורים להמלט מסמכות הורים ע"י פגיעה בדת. מכל מקום, אין להעביר ויכוח רציני ואובייקטיבי לפסים של ויכוח אישי.

ה.

אשר האקסלי פונה עתה לתפקידו כי "בונה דת", הוא חושף עצמו לטענות הרבה יותר חמורות.

הדת החדשה שעליה נובא האקסלי, זו הקמה ועולה מתוך אבולוציה יעל סמך ממציא מדעיים, "תשרת את הצרכים של התקופה הבאה". למעשה, תכלול האידיאלוגיה החדשה של דת — מהסוג שלו — כאחת מתוך מספר גורמים חדשים. התפתחות מעין זו, כך נאמר לנו, היא חיונית כדי לעמוד בפני הסכנות של מלחמה גרעינית, עודף אוכלוסין, התפשטות האידיאליזם הקומוניסטי, ובעיות אחרות.

הדבר שהאקסלי נלאה מראותו הוא, ש"כאשר דת קיימת אך ורק "כדי למלא צורך", אפילו כאשר הצורך הוא גדול והשוב כמו מניעת מלחמה או הזנת אוכלוסית העולם יהמאבק נגד הקימוניזם, הרי דת מעין זו אינה כלל בגדר דת, אלא ביסודה נסיגה אחרונה לכישוף פרימיטיבי. שהרי הכישוף היה בעיקרו אמצעי של טקס ופולחן להשגת מטרות נעלות. כאשר האמונה הופכת להיות אפיק מכוון להשגת מטרות נעלות יותר, חלה היא מלהיות דת אמיתית. שלום, בריאות וחופש הם מטרות יקרות. אבל אם מתבסס אנכי לבלא לבי באמונה מכיון ש"בכך אסייע למאבק נגד מרוץ-ההזדווגות, ההיאררכיה הקאנונית והסכנות הקומוניסטיים, טיה, חייב אני לפי מיטב מצפוני, לסרב. אם אנכי מאמין, הרי זאת אדווקא משיע משוכנע אני כי תוכן אמונתי אמיתי. להאמין מכיון שהדבר ישפר את בריאותי, את עסקי או את השקפתי הפוליטיות, מירושן להתפטר לעבודה-אליליים פרימיטיביים אשר ב"זמנים מודרניים אלה אומצה ע"י חכמי "המחשבה הפוזיטיבית", כאשר האקסלי מב"קש מתאנו לקבל את מרות הדת כדי ללחום בקומוניזם, הריהו מעמיד עצמו בשורה אחת עם מטיפי "המחשבה הפוזיטיבית", ושלחת הנפשי, הממליצים שאנו נאמין בדת כדי שהיה לסוכני-מכר טובים יותר; ואלה גם אלה "שאר-יבשר" הם לאותו עובד-אלילים קדמון אשר הביא קצרת-פירות לאילולו, מ"תוך תקווה שתודות לכך יעלה בידו להצליח יותר בציד. שלושתם כאחד אין דעתם נחונה בראש ובראשונה בתוכן אמונתם אלא ב"ה

להופש ולסובלנות ולשויון. לפיכך, העלאת האשמה כוללנית נגד הדת, כל דת, על סמך כמה מקרים של אפליה קיצונית מצד כמה נפשיות מאמינות ומאידך גיסא להתעלם מהזעה הברוטאלית ומהתורה הגזעית שאומצו והונהגו ע"י המדענים הנאציים, אשר דגלו באבולוציה ובאי אמונה באל, היא שיא של שטות. היא אופניינית לדעה קדומה המקובלת על מספר מדענים ודעה קדומה דיהם, הרוכלים בשגינות אינטלקטואליים חדשים לבקרים, קבוצת אנשים שמרנית חב"ריה הם בגילים שבין 15 ל-22.

ג.

טענה השניה שיש לו להאקסלי כלפי הדת מקורה ב"קרע שבין הדת והמדע", אשר אינו יכול להתאחות אלא ע"י קבלת המירשם של האקסלי על דת אבולוציונית, רלאטיביסטית. "הארץ לא נבראה אלא ה"תפתחה", אומר האקסלי, ואתה חש שהנה נקטל הדקדוק של הדת ע"י האביר האמין חגור השריון הנוצץ של המדע.

כאן עלינו להביע את אהיסקמתי המוחלטת לעמדת האקסלי. אפילו גניח כי אכן היו או ישנם שטחים בהם קיימים ניגודים בין עיקרי הדת להנחות המדע, הרי ההצהרה כי ראשית, אבולוציה כבריאה הן שני הפכים בנושא אחד, ושנית כי האבולוציה חגגה את נצחונה על הבריאה, הינה הנחה בלתי נכונה שנעוצה בה מסקנה בלתי-מוכחת.

המסורת היהודית אינה קובעת מסמרות מילוליים בפרשנותה על הפרקים הראשונים של ספר בראשית. התיכון החשוב והמכריע בספר בראשית הוא העובדה המרכזית של אלוקים כבורא, על כל התוצאות הדתיות, המוסריות והפילוסופיות הנובעות מכך. ה"טכניקה של הבריאה בידי ה' נחשבה תמיד כענין ליחיד סגולה בלבד ("מעשה בראשית"). כשהמלים המופיעות בתורה אינן נחשבות אלא ככסות לתוכן הפנימי, הסמלי, מעשה הבריאה כפי שהוא מסופר בתורה מגלה התפתחות אבולוציונית כללית מהפשוט אל המורכב. במקומות רבים בתלמוד אנו מוצאים קביעות מעניינות המקדימות את תורתיהם של האבולוציוניסטים. הן הקבלה והן הגוידיעות יהודיים מימי הביניים דיברו על צורה של אבולוציה שבאמצעותה נוצר העולם החומרי מרוח הקודש. למן הרמב"ם ("מורה נבוכים" ב, כט) ועד הרב קוק ("אגרות ראיה" ח"א קלד) עמדו הגוידיעות היהודיים על כך שאין להתייחס לסיפיר ה"בריאה שבתורה פשוטו כמשמעו. מה אפוא מונע בעד היהודי המסורתי להאמין, תוך התאמה מלאה עם אמונתו, כי ה' ברא את העולם בצורה שתוארה ע"י הקוסמולוגים והביאולוגים המודרניים, כי "האבולוציה אינה אלא הדרך שבה יצר הקב"ה את מעשיו ידיו"? האקסלי שוגה בהניחו כי האבולוציה והבריאה הן תורת דסתר.

יתר על כן, המסקנה שאליה מגיע האקסלי כי אם האבולוציה והתאוריה ה"תניסית" של הבריאה מנוגדות זו לזו, הרי שהאביר לוציה צודקת והתורה טועה. היא בהחלט מיותרת. למרות כל מסען ההוכחות התומכות באפשרותה של תורת האבולוציה, "אין ה"אבולוציה עובדה במובן משמשיים במובן זה במדע", כפי שכתב לפני מספר שנים בלבד המלומד הצרפתי המפורסם ז'אן-פול ארון. "היא נשארת בגדר רעיון". מדענים אחרים חייבים, אפוא, לנהוג והירות יתר רה ולפקוח אוזניהם של שומעי לקחם ל"הבדל שבין עובדות מוכחות מדעית ורעיונות נאים. קיים הבדל בין השניים — הבדל גדול.

באופן כללי, הענפים ההיסטוריים של מדעי הטבע (כגון פלאונטולוגיה, אנתרופולוגיה, קוסמולוגיה) בדונם בנושאים שאינם ניתנים

א.

פני זמן מה הופיע בעתונות מאמר אשר עורר תגובה ציבורית נרחבת ומידה רבה של פולמוס. מאמר זה הייתה דו"ח על הרצאה של הביאולוג האנגלי ה"גודע סיר יוליאן האקסלי באוניברסיטה של שיקאגו, בה נערך כנס מיוחד לציון יובל המאה להופעת יצירתו האפית של צ'רלס דארווין, "מוצא המינים". עניין מיוחד לי גביהם של אנשים מאמינים עשוי לעורר אותו חלק בהרצאות של האקסלי שהוקדש לדת ולאבולוציה. העולם, אמר יוליאן האקסלי, סלי, זקוק לאידיאלוגיה חדשה, שהמוקד שלה היא האבולוציה. מהיותו אדם שאיננו נוהג להניח לעולם להמתין, חש המרצה לנמק אגב הרגמות מדוע לדעתו האידיאליזם לוגיות ה"ישנות" אינן מספיקות, ולנסח את האידיאלוגיה האבולוציונית החדשה העשויה לפתור את תלאות העולם כולן.

אני מזכיר מאמר זה והדעות שהובעו בו מכיון שאין הם בבחינת מקרה בודד. דעות אלה אופייניות לרעיונות ולדעות שאדם נח"קל בהן תדירות במושבה המדעית", ואף בתדירות רבה יותר בין סטודנטים, אשר היכרותם הראשונה עם התפוסות המדע מבלי בלת יוצרותיהם. את אשר יש בפנינו לומר לגבי דבריו של האקסלי, כוחו יפה אף לטון הכללי של יחס הביטול כלפי דת ואמונה הנפוץ בין רבים אשר האקסלי משי"מש להם דובר.

ה"גוידיקות טיימס" במאמרו על ההרצאה, מציג בפנינו את האקסלי בשתי דמויות: אחת — כ"צוררדת", כמי שכותב הספר לאמונה המסורתית בעליונות קצת מופרות והשניה — כ"יוצרדת", כמי שמנסה בשביל האדם המודרני דת חדשה שתמלא את מקומה של הישנה. נצטמצם בדברינו בשני צדדים אלה בהרצאתו של האקסלי, — קטרונו על הדת המסורתית וסגנונו על דת חדשה, "אבולוציונית". נעשה זאת מתוך הכרה כי הפרסום הנרחב שניתן להרצאתו מחייב תגובה יהודית.

ב.

ציין נא מראש כי מסכימים אנו במידה רבה לביקורתו הראשונה של האקסלי על הדת. "דת מסוג כלשהו", הוא אומר, "דרושה קרוב לודאי, אבל אין היא בהכרח דבר חיובי". הוא ממשיך ומונה שלוש דוגמות של עיונות דת: הכרת הוראת האבולוציה כבלתי-חוקית במדינת טנסי; האיסור מטעם החוק החל על רופאים במספר מדינות לגלות לחוליהם אינפורמציה רפואית מסוימת; ורדיפתם של כופרים על-ידי דתות כמו הנצרות והקומוניזם.

אני מזדהה עם חלק זה של דבריו, משום שהשימוש בדת כקדומו לרדינות הוא מן המפורסמות, וידוע לנו במיוחד בתור יהודים, ההיסטוריה שלנו כולה נושאת על גבה צלקת של חסידות נוצרית. אפליה ודעות קדומות היו לצערנו מאז ומתמיד בגיי-בריתה הקרובים של הדת.

אף על פי כן, לא נוכל להניח לדברים בכך. כמדען אחראי, חייב האקסלי לדעת כי אסור לאדם לקבוע דעה החלטית כל עוד לא חקר את כל הנתונים האפשריים. וה"נתונים מצביעים על פאראדוקס עמוק. ד"ר גורדון ו. אלפורט, פרופסור גודע לפסיכיה לוגיה באוניברסיטת הארווארד, כתב מאמר מעניין ביותר (בכתב-העת "קריין רביו", סתיו 1959) המוכיח כי "אחוזת אפליה שזו"רות בכל הדתות", כי בה בשעה שמאמינים רבים הם בעלי דעות-קדומות קיצוניות, הרי מרביתם של הלוחמים האמיצים למען טוב-לנות ואחוזתו היו אנשים בעלי אמונה דתית עמוקה. ממש רבנו עד המכבים ועד ל"מיסדיה של הרפובליקה האמריקנית, היו אלה אנשים דתיים שהיתו את המשעול

בית הבובות

(מהדורה חדשה)

מאת ק. צטניק

נשים יהודיות בגיהנום הנאצי. ספר מזעזע על השואה.

המחיר 2.60 ל"י
להשיג בכל חנויות הספרים
הוצאת דביר

מיוחד לחזנים

הגיע לארץ כלי מיוחד לליווי חזנות ושירה מקהלתית ודתית:

"קורדט"

אפשר להשיג רק אצל

ספיר

מרכז המוסיקה

ירושלים, ב"יהודה 2

טלפון 26881

בתשלומים נוחים

נצלו המחירים שלפני העונה

שמשון

SAMSON'S GARDENS

מלון פנסיון כשר למחרון
היחיד באשקלון

חדרים חדשים עם שרותים

נפרדים לכל חדר.

מחלקה מיוחדת לרבנים
טל. 154

"טלית ניה"

בית חרושת מכני לאריגת טליתות מצמר ומשי ממינים הכי משובחים באשור הרבנות הראשית יצוא לכל הארצות

דוד אבנר

תל-אביב, רח' ברייחאי 2

טלפון 81421 ת.ד. 270

יצב ע ל י ו

האבולוציה היא עובדה מדעית? • איש-המדע בתפקיד
סולם האבולוציה הרוחנית • המדע אינו מבטל את האמונה

הרב נחום לאם
לרצות לשמוע וללמוד

כיר ולהעמיק במקצועו כן מיטיבים אנו להעריך את הבערות הכוללת שלנו. אה, אחרון אחרון, קול נוסף במקלה המדענים החשובים אשר אינם שותפים לבטחוננו של האקסלי כי המדע ביטל את האמונה באלו קים, קולו של סיר אדמונד ויטאקר: "ההבנה העמוקה יותר של טבע העולם היחסי... פתחה אופקים חדשים ואפשרויות חדשות לדוברי האמונה באלוקים".

תרשו לי לסיים בחזון יהודי של האבר לוציה אשר קדם לארצות, הנביא של דתו החדשה של האקסלי, בכמה אלפי שנים. היה זה אבינו יעקב אשר ראה בחזונו "סולם ניצב ארצה וראשו מגיע השמימה ומלאכי אלקים עולים ויורדים בו". (בראשית כ"ח; י"ב"ג).

חיל הרוחניים של האדם הם מעין סולם כזה. האדם מתחיל את מסעו בעולם כיצור ארצי, החש רק ברצונותיו שלו, בתשוקותיו שלו ובצרכיו שלו. אולם צעד אחר צעד, פסע אחר פסע, מילדות רכה ועד זיקנה ושיבה, רצונו החזונוי והוסר המנוח הרוחני שלו ממריצים אותו לספס מעלה מעלה, כשהוא מתפתח בהדרגה לקראת חזון חדש ונעלה ושיגיא. אין אדם משיג גדולות רוחנית ביום אחד. העליה לעולם של מעלה היא טיפוס איטי, כרוך בכאבים ועיינויים, על סולם הנשמה. לפרקים עלול האדם להחליק מטה, כשם שעשו זאת המלאכים על הסולם שבחלום יעקב, יעליו להתחיל לספס מחדש. אולם, כשבסופו של דבר מגיע הוא לצמרת, לפיסגה של טיפוס האבולוציוני, מה הוא מוצא? — "והנה ה' נצב עליי". הפיסגה של האבולוציה הרוחנית של האדם איננה בגילוי עולם מיכני וחסר משמעות, אשר כל שנותר להעריך בו הוא "הטבע העליון" שלו עצמו. זהו חזון האלוקים בכל הדור, והאלוקים שהוא מוצא שם איננו רק אידיאה או עקרון, "סיבה מספקת" אי מתימטיקאית לדוגמה, אלוקים זה הוא ממשי, הוא זה שהכירו באוני יעקב, "אני ה', אלוקי אבי דהם אביך ואלוקי יצחק". כאשר אנו מגיעים לראשו של הסולם הרוחני שלנו אנו מגלים — ליתר דיוק, מגלים מחדש — את אלוקי אבותינו: אלוקי הבריהא, אלוקי סיני, מגן אברהם. הסולם של אבולוציה רוחנית מוביל אותנו בחזרה לאלוקים שרבים מאתנו נטשו לפני זמן רב.

אנו הדבקים במסורת היהודית המקודשת לא ננועז ע"י כל תפנית בנשיבת רור חות לדיעות שונות ומשונות. "המדע" איננו תורת המבטיחה לנו אוטומטית את כשרותה השכלית של אידיאה. בכל עת ובכל שעה שומה עלינו לרצות לשמוע וללמוד, אבל כוחה של אמונה ואומץ ההכרה הן מסורת יהודית תחיקה, אשר כל לנו לנטשה. תורתנו דמויה לאותו סולם המחזיק אותנו על קרקע העובדות, כשהוא מושרש בעולם המציאות והמדע. אך הוא מוביל באסיות ובהדרגה למרומי הנבנים ולחזון הנעלה ביותר עשוי להגיע בן-חמותה: "והנה ה' נצב עליי".

ט.
בטחוננו העצמי של האקסלי בהכריו כ" ארכאיות את הדתות האתיאיסטיות המ" סורתיים, ובהציעו דת "אבולוציונית" תחתן, עשוי מעור אחד שממנו עשויות, לדבריו, הדוגמאטיות וההירות של הדתות שהוא חוקף. במקום תשובותיו הסתמיות של האקסלי ובטחוננו הברור בכל הנוגע לממצאי המדע, אני מעדיף וממליץ לקוראי להקדיש שימת לב למדענים אחרים בעלי רמה ראשונה במעלה. הרשמת מדבריו של פרופ' פ. ו. ברידגמאן: "אנו מתקרבים עתה לגבול, שמאחוריו נבלמים אנו לנצח מהרחיב את חקירותינו, לא עקב מבנהו של העולם אלא עקב המבנה של עצמנו. העולם נמוג ונמלט מאתנו מכיון שהוא נעשה חסר-משמעות... גענו אל גבול החזון של חלוצי המדע ה' גדולים, דהיינו החזון שאנו חיים בעולם אוהד, בכך שהוא ניתן לתפיסה ע"י שכלנו". או דבריו של פרופ' רוברט אופנהיימר: "אנו יודעים כי נבערים מדעת אנחנו; מלמ" דים אותנו זאת, וככל שמיטיבים אנו לה-

הפסיכילוגי" — במקום הדרישה הנעלה בין אדם ליצור, הרי שהחמצת את התכונה היחידה במינה של דת אמיתית. יתר על כן, פתחת דלת בפני כל סוג של ראציונאליזציה והאלהות של הרצון הבהמי. מי יערוב לנו כי לא יקום דור חדש אשר ישתעשע באותן "הרגשות" ו"רגשות" של קדושה אשר בהן נתנסה האקסלי, אך יכוון אותן לא כלפי ההערכה של אהבה ואמנות ותפיסה שכלית אלא לביוה ולשלל ע"י גוץ של אנשים עליונים? — משהו שהם עלולים בהחלט לראות בו את "הטבע העליון של האדם"? הכבר הספיק האקסלי לשכוח כי דבר זה קרה בעבר הקרוב שלנו? דת שאיננה מכירה לא באלוקים ולא באינסטינקט החזונוי של האדם איננה דת כלל ועיקר; אין היא אלא דרך נוחה לסתום את התריס בתפיסה מכניסטית קרה, אפילה וחסרת חיים של היקום. דומה גישה זו לסתימה זמנית שעשוה רופא-השיניים — אין לה ערך נצחי; היא סותמת את חללי השיניים בצר' רה מספקת לגבי ההוה, אך היא תושלך ברגע שימצא חומר יותר בריקמא.

שאלה "מה תועלת אפיק מכך אני?" ואנו לתומנו קיוונו כי המחשבה הדתית המודרנית עברה שלב זה מכבר.

ב"מקום להעריך את השליטים העל" "מבעיים" ממשיך האקסלי ואומר על הדת החדשה שלו, "תעטור הדת הזאת הילת קדושה לראש הגילויים הנעלים של טבע האדם באמנות ובאהבה, בתפיסה אינטלקט" טואלית ושאופה להתעלות ותדגיש את ה' הגשמה המלאה של אפשרויות החיים כפקדון קדוש". ובכן, בדתו החדשה של האקסלי אין אנו מצויים עוד לעבוד את ה', אלא לפלוט לטבע הנעלה של עצמנו. בקיצור, על האדם להעריך את עצמו! ערטל רעיון זה מהפראזיולוגיה המצוצחת שלו — ובי' ידך שוב נסיגה חטה בסולם האבולוציוני, שכן פוגש אתה כאן באיצטלה חדשה את הקיסרים-האיליים של מצרים ורומי ויפאן, אשר סברו כי אין כל רע בכך שהדת תת' בטא בתאלהת אדם אחד. האקסלי פשוט הרחיב מסגרת זו, כדי שתכלול את כל בני האדם. בעזו שהיהדות פתחה אשנב בנשמתו של האדם כדי שיוכל להסתכל כלפי מעלה ולהציץ בבוראו, עוטף אותה האקסלי ב' מעטה של כסף והופך אשנב זה שמסתכל בו האדם לרא', בהורותו לאדם להעריך את דמותו הוא עצמו, בצורת "הגילויים הנעלים של טבע האדם".

Iniel e'la

אין הרב נחום לאם פנים חדשות לקוראי "פנים אל פנים". מסה גדולה משלו על רעיון האחדות ביהדות התפרסמה בכמה המשכים בעתוננו (גליונות 84, 85, 86). באותה הזדמנות אף הדפסנו "כרטיס-ביקור" של הרב-הסופר, מן הכוחות הצעירים החשובים ביותר ביהדות אמריקה.

ב"עבור זמנך מה היתה הזדמנות להרב לאם להגיש אישית את כרטיס-הביקור בבואו לביקור לארץ-ישראל, בדרכו משליחות תורנית-חינוכית בהודו. במסגרת פעולות האיגוד לתודעה יהודית ו' ידידי "פנים אל פנים" ניתנה למאות מקוראי עתוננו בירושלים הזדמנות להפגש פנים-אל-פנים עם הרב לאם במסיבת קבלת-פנים שערכנו לכבודו ולשמוע מפיו דו"ח ראשון על ביקורו ופעולותיו בהודו (ר' פא"גל' מס' 94). אלה שהיו באותו מעמד הוקסמו מאישיותו ודבריו של הרב ונקשרו קשרי אהבה והערצה בין הרב הצעיר מאמריקה לבין משפחת קוראי "פנים אל פנים" בישראל, כך שאין צורך ב"הצגת" הרב לאם לפני קוראינו.

הרב לאם משמש רב-חבר ב"מרכז היהודי" בניו יורק (לצידו של הרב אליהו-ליאו יונג), הוא אחד מתלמידיו הקרובים של הגרי"ד הלוי סולובייצ'יק ונמנה עתה על חבר-המורים בישיבה-אוניברסיטה. הוא עורך הבטאון המחשבתי של הס' תדורות הרבנים באמריקה, "טראדישן" (מורשה), בו נתפרסמו כמה ממאמריו במחשבה ובשאלות-הלכה אקטואליות. המסה המתפרסמת בזאת יסודה בהרצאה ב"מרכז היהודי" ובדרשה שנדפסה באנג' לית ב"ר.סי.איי. מנואל".

ב"רגע שאלוקים הודח מכסאו בהיכל הדת, אינו דת נותרת לדון בה? קריאה זהירה של הרצאת סיר יוליאן מגלה הדגשה מעניינת של "ההרגשה" וה"רגש" של קדושה והערצה. קדושה אמיתית, שנינה בבחינת חיקוי הבורא, בבחינת התנשאות הנשמה לקרבתו והתעלותו העצמית של האדם אב כן, אינה יכולה להתקיים בדתו חסרת האלקים של האקסלי. כל אשר דוא עשוי להתיר לנו הם "הרגשה" או "רגש". עם כל זכרוד לתכונות נאצלות אלו, שהן ב' יסודן תוצאה של הפרשת הבלוטות האדורנא' ליות, הרי דת, כדי שתהיה בעלת תוכן ומשמעות בחיים, חייבת להיות כרוכה ב' משהו שהוא יותר מ"הרגשה" או "רגש". למעשה ביקש האקסלי מהאדם המודרני לה' יות דתי מבלי שתהיה לו דת — דבר שיש לו ערך באותה מידה של אדם המבקש להיות מדעי אך מבטל את המדע, או להיות אידיאליסט בלי שיהיו לו אידיאלים כלשהם.

ת.

ד"ר יצחק ברוייר המנות, התייחס בעבור דותיו הפילוסופיות לשלושה חלקים או "רצונות" שמהם מורכבת אישיות האדם: הרצון הבהמי, או מכלול הדתנים והתיאבור גות והאינסטינקטים של האדם; הרצון ה' שכלי; והרצון החזונוי, הצד הרוחני המיוחד של האדם. כאשר מתערטל האדם מן הרצון החזונוי מגלה השכל שלו נטיה לחפש דע' דקה לביטוי המלא של "האני הבהמי" שלו. רק כאשר מפעיל הוא את תכונותיו הרוח' גיות, השכל שלו משרת את המטרה של קדושת האדם והעלאת הצד הטבעי שלו.

אולם, כאשר הנך מתכחש לכלי קיומו של יסוד רוחני עצמאי אדם — קרא לו נשמה, אם רצונך בכך — ובדומה להאק' סלי הנך מצמצם את תופעת הדת לשליבת של גורמים שכליים, רגשיים וחברתיים, תוך כדי התעלמות מוחלטת מהרצון החזונוי; כאשר, בדומה להאקסלי, הנך נוטל את ה' חסיפה האוניברסלית לות, ומעוות את דמותה במידה כזאת שהיא הופכת ל"פונקציה" פשוטה אחת מני רבות — אבר של האדם